

EMILIO BETTI – SUOMENTAJAN ALKUSANAT

TUHATSIVUINEN *Teoria generale della interpretazione* ilmestyi Milanossa 1955. Tekijä, keski-italialaisessa Camerinon kaupungissa, Marchen maakunnassa 1890 syntynyt Emilio Betti, oli kotimaassaan jo tunnettu lainoppinut. Juuri ennen ensimmäistä maailmansotaa uransa aloittanut Betti ehti viimeistellä 20- ja 30-lukujen mittaan useita tutkimuksia etenkin roomalaisesta oikeudesta. Hänen kiinnostuksensa kohdistui laajaan aihepiiriin siviilioikeudesta ja maa-oikeudesta kansainväliseen yksityis-oikeuteen.

Yhtä kuuluisaa kuin veljestään Ugosta, lyyrikosta ja näytelmäkirjailijasta, ei hänestä tullut koskaan, vaikka Camerinon katuverkkoon on sittemmin ilmestynytkin väylä nimeltä Via Emilio Betti. Isoveljensä tapaan Ugo Betti opiskeli juridiikkaa. Hän eteni lakimiesurallaan aina Italian korkeimman oikeuden tuomariksi fasis-tihallinnon romahtamiseen saakka. Sana-taiteen historiassa Ugo Betti muistetaan Luigi Pirandellon manttelinperijänä, joka älyllisessä taiteessaan työsti reilun pelin ja petoksen teemoja teroittaen moraalista yhteisövastuuta. Draamansakin hän sommitteli oikeudenkäynnin, syällisyyden selvittämisen rytmiin. Tälle ”[I] maailman-sodan jälkeisen sukupolven kärkirunoil-jalle” Emilio omisti pääteoksensa *Teoria generalen* ”veljellisessä tämän- ja tuonpuoleisen elämän sydänsovussa, ikuisessa sitoumuksessa yhteiseen ideaaliperintöön”. Ugo kuoli 1953, Emilio viisitoista vuotta myöhemmin. Tuolloin, 1968, saatiin myös saksaksi hänen monografiansa *Der Dichter Ugo Betti im Lichte seiner Lyrik, Erzähl-kunst und Dramatik*.

Emilio Betti toimi 1923 alkaen roomalaisen oikeuden professorina ensin Mace-ratan yliopistossa, sitten Messinassa, Par-massa, Firenzessä, Milanossa ja vihdoin

1948 lähtien Rooman La Sapienzassa. 30-lu-vulla hän otti aktiivisesti osaa Kansain-liitosta käytyyn keskusteluun ja kirjoitti myös italialaisen kulttuurin asemasta ulko-mailla. Sotavuonna 1942 Betti laati saksan-kielisen esityksen ”fasistisen valtiosäännön rakentamisesta”. Sodan lopulla Italian va-pautushallinto vangitsi fasismia lähenneen Bettin lyhyeksi aikaa. Oikeusteoreettisista teoksista voi mainita *Teoria del negozio giu-ridicon* (1943), jonka toinen painos 1955 kä-sitti kuusi ja puoli sataa sivua. Pienemmissä töissään Betti esimerkiksi selvitteli velvolli-suuksien syntyperää ja puuttui Hegel-kes-kusteluun.

40-luvun mittaan laintulkinnan ongel-masta muodostui Bettin johtava erikoisala. Hän laati aiheesta ensimmäisen mittavan esityksen nimellä *Interpretazione della legge e degli atti giuridici* (1949). Vähitellen Betti laajensi lukijakuntaansa saksalaiselle kieli-alueelle. Leo Raapen juhlakirjassa 1948 jul-kaistiin hänen artikkelinsa ”Ergänzende Rechtsfortbildung als Aufgabe der richter-lichen Gesetzesauslegung”. Toinen artikkeli ”Jurisprudenz und Rechtsgeschichte vor dem Problem der Auslegung” ilmestyi aika-kauslehti *Archiv für Rechts- und Sozialphi-losophiessa* 1952. Ohjelmallisin teksti ”Her-meneutisches Manifest. Zur Grundlegung einer allgemeinen Auslegungslehre” sisältyi 1954 koottuun Ernst Rablin juhlakirjaan. Esitelmä *Das Problem der Kontinuität im Lichte der rechtshistorischen Auslegung* painettiin Wiesbadenissa 1957. Ja vuosi-kymmen myöhemmin vastaanotettiin te-kijän itsensä lyhentäen saksantama *Teoria generale* nimellä *Allgemeine Auslegungs-lehre als Methodik der Geisteswissenschaften* (1967).

Maailmalla huomatuin Bettin aikaan-saannoksista oli kuitenkin 1962 valmis-tunut kirjanen *Die Hermeneutik als allge-*

meine Methodik der Geisteswissenschaften. Siinä esitetty arvostelu gadamerilaista her-meneutiikkaa kohtaan vei Bettin nimen J. Ritterin toimittaman *Historisches Wör-terbuch der Philosophien* ensinteen (1971) hakusanaan Applikazion (sovellus). Tü-bingeniläinen Mohr-kustantamo, joka jul-kaisi 60-luvun Betti-saksannokset, toi myös 1988 uudelleen kirjamarkkinoille *Zur Grundlegung einer allgemeinen Auslegungs-lehren*. Postuumiin pienteokseen laati jälki-sanat vanha kiistakumppani Hans-Georg Gadamer.

Gadamerin teoksiin sisältyy sängen paljon viittauksia Bettin hermeneutiikkaan. Niiden sävy on räikeähkön kaksijakoinen. Yhtäältä Gadamer kehuu Bettin töitä tul-kintataidon parissa ”mainioiksi” ja ”ete-viksi”. Hän kiittelee tämän ”ihailtavaan tuntemukseen ja yleiskatsantoon” perus-tuvaa, ”oppinutta ja henkevää” sekä ”ho-risontiltaan laajaa, yksityiskohtaiselta tietä-mykseltään vaikuttavaa ja esitystavaltaan kirkkaan systemaattista”, suorastaan ”mo-numentaalista päteosta”. Toisaalta Ga-damer tyrmää kokonaan Bettiltä saamansa kritiikin, ja tekee jyrkän eron heidän hank-keittensa välille. Vaikka Betti oli Gada-merin mukaan kyllin valpas etsiytymään oppi-isänsä Benedetto Crocen idealistisista ääriasemista keskitielle, jossa pyritään te-kemään oikeutta tulkinnan sekä subjektiivisille että objektiivisille osatekijöille, hän jäi ajattelussaan puolitiehen. Kompastus-kivenä oli kykenemättömyys ymmärtää hei-deggerilaista käsitettä ’esiyymmärrys’ (ja sen myötä oikeastaan koko modernia herme-neutiikkaa). Gadamer puhuu jopa Bettin huokumasta ”erikoislaatusesta kaunasta fe-nomenologiaa kohtaan”.¹

Kahden hermeneutiikan ero on ai-nakin Gadamerin mielestä ilmiselvä. Betti ahkeroi hermeneuttisen ”menetelmäopin”

parissa, kun taas Gadamer itse hioo hermeneutiikan ”filosofista teoriaa”. Toinen puhuu metodeista, toinen metodien mahdollisuusehdoista.² Tai kuten Gadamer toisaalla asian ilmaisee: bettiläisyys on hermeneutiikan idealistis-romanttisen perinteen mukainen yritys ”henkieteiden metodiopiksi”, siinä missä gadamerilaisuus tarjoaa ”filosofisen reflektion, joka paljastaa kaiken metodiikan rajat”.³ Tai vielä uudemman kerran, tylyimmin: Bettillä, kuten Friedrich Schleiermacherilla, August Boeckhilla ja Wilhelm Diltheyllä, hermeneutiikka on pelkkää menetelmää tai menetelmäkimppeä, Gadamerilla silkkää ”filosofiaa”.⁴

Bettistä 1978 piirtämässään pienessä henkilökuvassa Gadamer kertoo, kuinka hän kutsui italialaiskriitikonsa puhujaksi johtamaansa seminaariin. Vihamielisyys loisti poissaolollaan, vain jännitystä oli ilmassa. Turhaan koetti Betti kääntää Gadamerin päätä. Sangen alentuvasti esitettyjen kohteliaisuuksien jälkeen Gadamer ottaa etäisyyttä. Hän kuittaa Bettin kriitikin ”tietoteoreettisena naiviutena” ja ”tökerönä psykologismina”. Gadamerin mukaan Crocen idealismin jäämät pitivät Bettiiä pihdeissään eikä tämä päässyt – ”valitettavasti” – niistä eroon. Ei sen kauemaksi kuin Max Schelerin, Nicolai Hartmannin ja varhaisen Edmund Husserlin fenomenologisen realismin tuntumaan. Ilah-tuneena Gadamer toteaa Italian nuoren polven seuraavan ”mestari Bettin” sijasta uudemman, myöhäis-Husserlista juontuvan saksalaisen ajattelun polkuja.⁵

Toisin kuin tämän perusteella voisi kuvitella, Bettiiä on filosofian kentillä tutkittu niukasti. Hänet huomioidaan harvoin alan hakuteoksissa tai edes hermeneuttisen filosofian kokonaisuusityksissä. Jos Bettiin viitataan, hänet paikannetaan enemmänkin normatiivisen hermeneutiikan pulmien ja tulkinnan peukalosääntöjen kuin filosofisesti haastavan ajattelun piiriin.

Gadamerin nihkeä arvio uusiutuu vastaanotossa jatkuvasti. Esimerkiksi Richard E. Palmer kuvaa 1999 pitämässään luenossa Bettin hermeneutiikkaa ”filosofisesta näkökulmasta katsottuna [...] reilistiksi”. Betti tavataan tulkita (yhdessä jonkun E. D. Hirschin kanssa) sinnikkääksi historiallisen, esifenomenologisen hermeneutiikan myöhäsyntyiseksi edustajaksi, joka ei kyennyt sen enempää seuraamaan Martin Heideggerin, Gadamerin ja Gianni Vattimon linjaa kuin arvostelemaan sitä joko Jürgen Habermasin tai Karl-Otto Apelin säällisyydellä, puhumattakaan etenemisestä uusiin kiin-

nostaviin suuntiin jonkun Jacques Derridan tapaan.⁶ Marxistis-leninistisessä kriitikissä tosin yhdistettiin heideggerilainen ”kans[nomaisten] käsitteiden” torjunta bettiläiseen näkemykseen tulkintakypsyyden harvinaisuudesta. Kumpaakin pahanlaatuista taantumusidealismia lääkitsemään tarvittiin dialektis-materialistista hermeneutiikkaa.⁷

PALJON PAREMMIN kuin filosofiyhteisö on italialainen oikeusteoria muistanut Bettin. Hänelle omistettu sarja *Studi in onore di Emilio Betti* paisui Milanossa 1962 viideksi paksuksi niteeksi. Sittemmin Betti on ollut esillä etenkin roomalaisen oikeuden tutkijana, jota kiinnostivat demokratian ja vallan kehityskulut. Näistä aiheista toimitti Giuliano Crifò Roomassa muhkean koelman Bettin nuoruudentutkimuksiin pohjaavia kirjoituksia otsikolla *La crisi della repubblica e la genesi del principato in Roma* (1982). Opuksen jatkoksi Crifò kokosi myöhemmin antologiallisen kriittisiä kehittäjiä Bettin avausten pohjalta. Crifòn toimittama on myös uusin laitos *Teoria generale* (1990).

Tässä suurteoksessa keskustellaan hermeneutiikan klassikkojen, etenkin Schleiermacherin ja Diltheyn kanssa, mutta huomioidaan myös anglo-amerikkalainen kielentutkimus Gardinerista ja Morrisista Urbaniin. Filosofeista Betti tukeutuu etenkin Hartmanniin. Yhtä kaikki Croce, Husserl, Carnap, Löwith, Peirce ja MacDougall saavat hekin sivutilaa. Viittaukset Goetheen, Baudelaireen ja Rilkeen kielivät Bettin tulkintaotteen laajuudesta. Weberiä ja Nietzscheä hän käyttää keskeisinä lähteinään ilmeisen arvostavasti, kun taas Heidegger esiintyy kielteisessä valossa.

Käsitelyään johdannossa ’objektiivisuutta’ ja ensimmäisessä luvussa ’ymmärtämisen ongelmaa’ Betti omistaa yhden luvun yleiselle tarkastelulle ’tulkintaprosessista’. Sen päätteeksi hän käy läpi oikean tulkinnan estymiä. Oheinen käännösnäyte on juuri tästä kohdasta *Teoria generalen* mittavaa rakennelmaa (toisen luvun § 14 eli sivut 282-9).

Seuraava, III luku muotoilee hermeneuttista metodologiaa. Loput kuusi lukua keskittyvät vaihteleviin aiheisiin. Tulkintatyyppit: A) tulkinnat yksinkertaisesti tunnistamisen funktiona: 1) filologinen tulkinta ja 2) historiallinen tulkinta (luku IV), 3) tekniset tulkinnat historiatieteen funktiona (V), B) reprodusoivat tulkinnat: 4) kääntävä tulkinta (VII), 5) draamallinen tulkinta ja musiikillinen tulkinta (VII), C) normatiivinen tulkinta: 7) oikeudellinen

tulkinta (VIII), 8) teologinen tulkinta ja 9) psykologinen tulkinta (IX) sekä lopuksi hermeneuttinen fenomenologia (X). Viimeisessä luvussa teos huipentuu kasvatuksellisiin näkökohtiin. Betti vetoaa historia-tietoisuuden puolesta sekä ”jatkuvuuden tajuun” että ”suvaitsevuuksien hengen” merkityksessä.

Tämän äärimmäisen laajan tarkastelun rinnalla saksankielinen *Die Hermeneutik* on keskitetty, mittasuhteiltaan vaatimaton kirjanen. Sen ytimen muodostaa kuitenkin filosofisesti jännittävä objektiivisuuden puolustus etenkin gadamerilaisen hermeneutiikan nostamia haasteita – tai, kuten Betti mieluummin sanoo, ”uhkia” – vastaan. Oheinen käännösnäyte on 64-sivuisen teoksen keskeltä (seitsemän perättäistä otsikoitua, numeroimatonta osiota sivuilta 38-52).

Betti esittää *Hermeneutikissaan* neljä hermeneuttista ohjenuoraa (*Kanon, Richtlinien, Kriterien*), jotka hän kävi läpi jo tätä julkaisua muutenkin vahvasti taustoitavassa *Teoria generalen* III luvussa. Kahdessa canonesissa keskitytään tulkintatapahtumaan sen kohteen puolelta: i) objektiin omalakisuus sekä ii) merkitysyhteys ja totaliteetti. Kaksi muuta kuuluvat tulkitsijan lohkoon: iii) ymmärtämisen nykyhetkisyys ja iv) mielenvastaavuus.

Tulkintaprosessia Betti kuvaa kolmijäseniseksi. ”Elävä, ajatteleva henki” tulkitsee ”objektivoitunutta henkeä”. Näiden välistä kanssakäymistä välittävät ”merkitsevät muodot”. Ymmärtäminen on ”mielen tuntemista uudelleen ja rakentamista jälkikäteen”.

Bettin sanoin hermeneutiikka on ”tulkittamisen yleistä problematiikkaa”. Hän viittaa sen syntyyn romantiikan ajan kielen-, oikeuden- ja historian tutkijoilla. Nyt se näyttäisi jääneen pois muodista. Diltheyn ja Georg Simmelin tapaisten perinteenjatkajien työtä olisivat kuitenkin jälleen viemässä eteenpäin sellaiset hahmot kuin R. G. Collingwood, Raymond Aron ja H. J. Marrou. Betti viittaa myös omaan työhönsä, joka alkoi 1947 käynnistyneestä yrityksestä hahmotella tulkintaoppia.

Hän lähtee hermeneutiikassaan liikkeelle toinen toisensa ymmärtämisen yleisinhimillisestä tarpeesta. Merkityksentäyteiset muodot – puhe, asiakirja, muinaisjäänös; kirjain, luku, symboli; figuuri tai sävelmä; ele, ilme, käytöstapa; – saavat ihmisissä aikaan halun uumoilla niiden muotojen sisältöä. Niiden vieraus tai toisinolo herättävät kiinnostuksen, joka kohdistuu fyysisen esineen sijasta sen olennoimaan henkeen. Ihmiset eivät niinkään

vaihdia aineellisia merkkejä tai salli keskuudessaan mekaanista käännoautomaatiikkaa. Paremminkin he yrittävät spontaanisti löytää omasta ”mielle- ja käsitemaailmastamme” vastaavuuksia toisen merkityksille. Vain siten värähdellään vastavuroisesti, resonoidaan ja päästää sopuointuun.

Kaikkiin ”käytännön toimintoihin” kätkeytyy Bettin mukaan oma merkityssisältönsä. Tulkitseminen on toimintaa, jossa onnistuminen tuottaa ymmärrystä. Saksan tulkitsemista tarkoittava teonsana auslegen merkitsee ymmärrykseen saattamista tai ymmärrettäväksi tekemistä. Tulkitseva subjekti pyrkii sisäistämään kohtaamansa merkitykselliset muodot: hän tunnistaa niissä alkuperäisen ”elävöittävän luomisajatuksen”. Jokin eloisasti, sielukkaasti ja mielekkäästi tehty on objektivoinut. Se ei ole varsinaisen objekti, vaan objektivoinut henkeä, jolta on kadonnut yhteys ”sisäiseen kokonaisuuteen”. Nyt on ”ajattava taaksepäin”, kuljettava hermeneuttista tietä jälleen kohti merkityksen alkuunpanoa. Tulee toisenlaisen subjektiivisuuden vuoro omaksua objektivoituneen hengen mieli sitä samalla itsensä mukaan muokaten.

Omaa subjektiivisuuttaan ei tulkitsija voi Bettin mielestä heittää menemään. Joidenkin historioitsijoiden kuvitelma tällaisesta vapautumisesta on yksinkertaisesti ”täysin mieletön”. Kaikki suhteutuu meidän aina jo kantamaamme ”mielle- ja käsitemaailmaan”. Bettin sanoin ”jokainen uusi kokemus sukulaistetaan henkiseen kosmokseemme”. Kokemusten tekeminen omaksi tai itse kullekin sopivaksi ei kuitenkaan suju noin vain. Se edellyttää tulkitsijalta näppituntumaa, oivallusta, kekseliäisyyttä, kokemusta, tietoa.

Tästä Betti pääsee lempiaiheeseensa, objektiivisuuden puolustukseen. Hän myöntää, että historioitsijan näkökulma ehdollistaa historioitsijan esittämää kuvaa menneestä. Edelleen voi jokaista historiallista ilmiötä katsoa useasta näkökulmasta. Historioitsijan arvio on vastaus historialliseen kysymykseen, ei mikään ainoa sallittu ja oikeutettu katsantokanta. Mutta sitä Betti ei hyväksy, että näistä rajoituksista pääteltäisiin historiallisen tulkinnan epäobjektiivisuus. On erotettava toisistaan historiallisen tiedon mahdollisuusehto – historioitsijan oma intressi ja osallistuvuus – tuon tiedon kohteesta. Niin ikään pitää erottaa kaksi kysymystä. Mikä oli historiallisen ilmiön merkitys? Mikä on sen nykyinen merkittävyys tai relevanssi?

Hän aloittaa täsmennykset sanomalla,

että luonnontieteistä tuttu ’objektiivisuus’ on oma lukunsa. Se liittyy tutkimuskoh-teisiin, jotka ovat tutkijoistaan olennaisesti poikkeavia. Ei kuitenkaan pidä Bettin mukaan hätköidä ja kadottaa ”siistiä eroa tietävän subjektin ja sen kohteen välillä”. Kritiikki kohdistuu suoraan Rudolf Bultmannin hermeneutiikkaan ja epäsuorasti, Theodor W. Adornoonkin tukeutuen, Heideggerin filosofiaan. Bultmannilaista tulkintamallia Betti arvostelee vetoamisesta tunteisiin, joita ”ei voi kääntää täsmällisesti artikuloituiksi ja toteen näytettäväiksi arvostelmiksi eli käsitteellisesti muotoiluksi kokemukseksi”. Käteen ei jää reaalisia asiayhteyksiä tai weberiläistä arvotulkintaa, vaan subjektiivisia tunteenomaisia piirtoja.

Bettille kelpaa Bultmannin pääteeseistä ensimmäinen: ”historiallisen tiedon objektiivisuus on saavuttamattomissa ehdotomasti lopullisen tiedon mielessä [...]”. Tämä viittaa hermeneuttisen tehtävän krooniseen keskeneräisyyteen. Toinen väittäjä ei sen sijaan mene läpi: “[...] sekä siinä mielessä, että ilmiöitä voisi tuntea niiden varsinaisessa omassa olemisessaan”. Tässä tulee kielletyksi historiallisten ilmiöitten oleminen-sinänsä. Johdutaan monologisen tulkinnan tielle. Eikä Bettin mukaan keskustelukumppanittoman tulkitsijan tekstintulku oikeastaan enää mitään tulkintaa (*Auslegung*) olekaan. Se on hänen schleiermacherilaisen jäsenyyksenä mukaan silkkää spekulatiivista konstruktiota (*Deutung*) ja subjektiivista mielenantoa (*Sinngebung*).

Betti pitää uusfenomenologista pu- hetta ’esiyymmärryksestä’ harmittomana, jos sillä tarkoitetaan tulkitsijan tulkintatapahtumaan mukanaan tuomaa ”asiaymmärtämistä eli elävää suhdetta asioihin”. Sen sijaan hänen hermeneutiikkansa ajautuu hakauksiin kaikkien niiden kanssa, jotka epäilevät samaan hengen- vetoon objektiivisen tiedon mahdollisuutta. Ehkä painavimmin Betti vetoaa sen puolesta, että tulkinta pysyisi ”vieraan” tai ”toisen” tulkintana.

Tämän jälkeen Betti antautuu arvoste- lemaan Gadameria alaluvuissa, jotka on suomennettu oheen. Gadamer-kritiikin jälkeen esityksessä palataan hermeneuttisiin pääsääntöihin, kun vuorossa on merkityksen adekvaattiuden tai hermeneuttisen vastaavuuden ohjenuora. Juuri siinä vaaditaan vastavuroista viritystä (*Abstimmung*), jonka tarve sen kuin kasvaa, kun tutkitaan arvoja kantavia inhimillisiä kulttuurituotoksia.

Kirjallisuus

- Hans-Georg Gadamer, *Gesammelte Werke* [= GW]. Mohr, Tübingen 1985-1995.
- 1960/1986, *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik* (1960) GW 1, 1986.
- 1961/1965, *Hermeneutik und Historismus*, GW 2, 1990, s. 387-424.
- 1965, Vorwort [Wahrheit und Methoden 2. painoksen esipuhe], GW 2, 1990, s. 437-87.
- 1968, ”Klassische und philosophische Hermeneutik”, GW 2, 1990, s. 92-117.
- 1976, *Logik oder Rhetorik?*, GW 2, 1990, s. 292-300.
- 1978a, Emilio Betti, GW 10, 1995, s. 432-7.
- 1978b, *Hermeneutik als theoretische und praktische Aufgabe*, GW 2, 1990, s. 301-18.
- Philosophisches Wörterbuch* (1964-6), toim. Georg Klaus & Manfred Buhr. 12. p. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig 1976,

Viitteet

- Gadamer 1961/1965, erit. s. 406, jossa ”esiyymmärryksen käsite” erotetaan ”jonkinlaisesta etukäteistiedosta [Vorwissen]” ja ”kieloutuneisuudesta ennakkoluloihin [Befangenheit in Vourteilen]”. Gadamerin sanoin Betti luulee, että Heidegger seuraajineen vaatii esiyymmärrystä, kun itse asiassa esiyymmärrys ”vaatii ymmärtämistä”. Gadamer torjuu Bettin arvostelun epätieteellisyydestä: ”ennen kuin puhutaan vakavasti ’tieteellisyydestä’, tulee yltää tietoisuuteen esiyymmärryksestä, joka aina on pelissä mukana.”. Ks. Betti-kuvauksista myös Gadamer 1965, s. 441; Gadamer 1960/1986, erit. s. 264 viite 172, s. 315 viite 237 & 330; Gadamer 1968, s. 104-6.
- Gadamer 1961/1965, s. 394-6.
- Gadamer 1976.
- Gadamer 1978b.
- Gadamer 1978a.
- Viimeaikaisesta Betti-kirjallisuudesta mainitakoon seuraavat julkaisut. Alessandro Argi-roffi, *Valori, prassi, ermeneutica. Emilio Betti a confronto con Nicolai Hartmann e Hans-Georg Gadamer*. Giappichelli, Torino 1994.
- Carla Danani, *La questione dell’oggettività ermeneutica di Emilio Betti*. Vita e pensiero, Milano 1998.
- Lermeneutica giuridica di Emilio Betti*, toim. Vittorio Frosini & Francesco Riccobono. Giuffrè, Milano 1994. (Nimestä huolimatta teos sisältää yleisfilosofisiakin tarkasteluja, kuten johtaviin hermeneutiikkatuntijoihin kuuluvan Jean Grondinin Betti-arvion – ranskaksi.) Tonino Grif-fero, *Interpretare. La teoria di Emilio Betti e il suo contesto*. Rosenberg & Sellier, Torino 1988. Englanniksi esimerkiksi: Josef Bleicher, *Contemporary Hermeneutics. Hermeneutics as Method, Philosophy and Critique*. (1980) Routledge, London 1990.
- Ks. *Philosophisches Wörterbuch* 1964-6/1976, hakusana: ”Hermeneutik”.